

**İbnu's-Sîd el- Bataleyvî ve Arap Dil Bilimi Açısından Kitabı'l-Fark beyne
Ahrufî'l-Hamse Adlı Eseri**

Ibn al-Sîd al-Bataleyvî and His Work Kitabı'l-Fark Beyne Ahrufî'l-Hamse from the Perspective of
Arabic Linguistics

Asiye ÇADIR

<https://orcid.org/0009-0000-4357-5697>

asiyecadir.2@gmail.com

Doktora Öğrencisi, Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat
Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Gümüşhane, Türkiye
PhD Student, Gümüşhane University, Faculty of
Theology, Fundamental Islamic Sciences Gümüşhane,
Türkiye

Mehmet KUYANAY

<https://orcid.org/0000-0001-8770-8797>

mkuyanay.1@gmail.com

Gümüşhane Üniversitesi | <https://ror.org/00r9t7n55>
Dr. Öğr. Üyesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri
Gümüşhane, Türkiye Assistant professor, Gümüşhane
University, Faculty of Theology, Fundamental Islamic
Sciences Gümüşhane, Türkiye

Atıf | Cites As

Çadır, Asiye – Kuyanay, Mehmet “İbnu's-Sîd el- Bataleyvî ve Arap Dil Bilimi Açısından Kitabı'l-Fark
beyne Ahrufî'l-Hamse Adlı Eseri”. *Burdur İlahiyat Dergisi* 11 (Aralık 2025), 44-59.

<https://doi.org/10.59932/burdurilahiyat.1804329>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü/Article Types	: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi/Received	: 15 Ekim/October 2025
Kabul Tarihi/Accepted	: 19 Aralık/December 2025
Yayın Tarihi/Published	: 30 Aralık/December 2025

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. Ayrıca çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen niteliktedir. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. Furthermore, the study does not require ethical committee approval. Asiye ÇADIR – Mehmet KUYANAY

Çıkar Çatışması/Conflicts of Interest: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / The author(s) has no conflict of interest to declare.

Finansman/Grant Support: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. / The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Etik Bildirim/Complaints: ifd@mehmetakif.edu.tr

Telif Hakkı & Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Yazar Katkıları/Author Contributions: Birinci YAZAR %60 – İkinci YAZAR %40.

Yapay Zekâ Kullanımı/Use of Artificial Intelligence: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zekâ tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. / No artificial intelligence-based tools or applications were used in the preparation of this study.

Proje, Sempozyum ya da Tez Çalışması Çıktısı/Project, Symposium or Thesis Study Output: Bu çalışma, 2025 yılında Gümüşhane Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı öğrencisi Asiye ÇADIR tarafından, Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KUYANAY danışmanlığında hazırlanan “Muhammed İbnu's-Sîd el-Bataleyvî Eserleri ve Arap Edebiyatındaki Yeri” adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir. / This study was prepared in 2025 by Asiye ÇADIR, a student in the Department of Basic Islamic Sciences at the Graduate School of Gümüşhane University, under the supervision of Dr. Mehmet KUYANAY, Assistant Professor, and is based on the master's thesis titled “Muhammed ibn al-Batalyus and His Place in Arabic Literature.” -Sîd el-Bataleyvî's Works and Their Place in Arabic Literature.”

Ibn al-Sîd al-Batalyevsî and His Work Kitabu'l-Fark Beyne Ahrufi'l-Hamse from the Perspective of Arabic Linguistics

Abstract

Since the period in which the Qur'an was revealed, the Arabic language has largely preserved its original structure; during the Jâhiliyyah and the early Islamic era, it was not exposed to the influence of other languages and thus maintained a natural, eloquent, and consistent usage. However, with the Islamic conquests, the Arabs encountered various nations and communities whose native language was not Arabic. This situation brought about intense contact between Arabic and different peoples. These newly integrated communities, compelled by the necessity to learn the religion and the need to live alongside Arabs within the new society, rapidly attempted to acquire Arabic; yet they carried into Arabic the sounds, pronunciation patterns, and morphological features belonging to their own native languages. This led to distortions in Arabic and caused lahn, defined as linguistic error, to spread among the public. The increase in linguistic mistakes, the desire to protect the language of the Qur'an from corruption, and especially the ambition of Persian-origin scribes to maintain their positions after the administrative language was Arabized, all contributed to a growing need to record and regulate the rules of the Arabic language. As a result of these developments, linguists and grammarians, working on a voluntary basis, began to compile a corpus aimed at preventing the deterioration of the language by identifying and classifying the rules not only of Arabic grammar but also of many other scholarly disciplines. In this context, the first step was to collect linguistic material from Bedouin Arabs; subsequently, the rules of Arabic were established, and works were produced that identified errors at the phonetic and semantic levels while providing the correct forms. Lexicographical studies, the formation of the disciplines of syntax (nahw) and morphology (sarf), and research based on the articulation points of letters formed an important part of these efforts. Particularly noteworthy among these endeavors were Arabic letters such as dâd (د) and zâ' (ظ), which do not exist in other languages and are difficult to pronounce correctly. These letters attracted special interest from linguists, and numerous independent studies were written on them. Within this framework, Ibn al-Sîd al-Baṭalyawṣî (d. 521/1127), one of the prominent scholars of al-Andalus, became an important figure in addressing the correct pronunciation of these letters and the distinctions that separate them from one another. His work *Dhikru'l-fark bayna'l-ahruf al-khamsa* is particularly remarkable for examining the differences among the letters dâd, zâ', dhâl, šâd, and sîn. Although Ibn al-Sîd al-Baṭalyawṣî authored many works in language and literature, he also wrote on disciplines such as philosophy, hadith, fiqh, and kalâm. In this particular treatise, he explained in detail the differences among the five letters, supported with examples and textual evidence. This study focuses on the analysis and evaluation of this aforementioned work from the perspective of Arabic linguistics.

Keywords: Arabic Literature, Batalyevsî, Linguistics, Andalusia, Lahn

İbnu's-Sîd el- Batalyevsî ve Arap Dil Bilimi Açısından Kitabu'l-Fark beyne Ahrufi'l-Hamse Adlı Eseri

Öz

Arap dili, Kur'an'ın nazil olduğu dönemden itibaren özgün yapısını büyük ölçüde korumuş; Cahiliye ve İslâm'ın ilk yıllarında başka dillerin etkisine maruz kalmadığı için doğal, fasih ve tutarlı bir kullanım sergilemiştir. Ancak İslam fetihleriyle birlikte Araplar, anadili Arapça olmayan farklı millet ve topluluklarla karşı karşıya gelmişlerdir. Bu durum Arapçanın farklı milletlerle yoğun temas kurmasını beraberinde getirmiştir. Bu yeni toplumlar, dini öğrenme mecburiyeti ve yeni toplumda Araplarla beraber yer almanın gerekliliği sebebiyle Arapçayı hızla öğrenmeye yönelmiş; ancak kendi ana dillerine özgü sesleri, telaffuz biçimlerini ve kelime yapılarını Arapçaya taşımışlardır. Bu durum Arapçada bozulmaların meydana gelmesine ve dil hatası olarak adlandırılan Lahın halk arasında yayılmasına neden olmuştur. Dil hatalarının artması, Kur'an dilini bozulmaya karşı koruma arzusu ve özellikle Fars asıllı divan katiplerinin idare dilinin Araplaştırılmasından sonra makam ve mevkilerini koruma hırsı Arapça kural ve kaidelerinin zaptırap altına alınması zarureti beraberinde getirmiştir. Bu gelişmeler üzerine dil âlimleri ve nahivciler, gönüllülük esasına göre titiz bir çalışma ile Arap dili grameri başta olmak üzere pek çok ilmi disiplinin kurallarını tespit ve tasnif ederek dilin yozlaşmasını önlemeye yönelik bir külliyat oluşturmaya başlamışlardır. Bu kapsamda ilk olarak bedevî Araplardan dil malzemesi derlenmiş; daha sonra Arapçanın kuralları belirlenmiş, ses ve anlam düzeyindeki bozulmaları tespit eden ve doğruları gösteren eserler ortaya konmuştur. Sözlük çalışmaları, nahiv ve sarf disiplinlerinin teşekkülü ve harflerin mahreçlerine dayalı araştırmalar bu çabaların önemli bir parçasını oluşturmuştur. Arapçanın özellikle başka dillerde bulunmayan “الضاد” ve “الظاء” gibi harfleri, doğru telaffuzları zor olduğu için dil âlimlerinin özel ilgisini çekmiş; bu harfler üzerinde çok sayıda müstakil çalışma yapılmıştır. Bu çerçevede Endülüs'ün önde gelen âlimlerinden İbnu's-Sîd el-Batalyevsî (öl. 521/1127), söz konusu harflerin doğru telaffuzu ve bu harfleri birbirinden ayıran farkları ele alan önemli isimlerden biri olmuştur. Onun *Zikru'l-fark beyne'l-ahrufi'l-hamse* adlı eseri, özellikle dâd, zâ, zel, sâd ve sîn harfleri arasındaki farklılıkları konu edinmesi bakımından dikkat çekicidir. Eserlerinin çoğunu dil ve edebiyat alanında kaleme almakla beraber, felsefe, hadis, fıkıh, kelam gibi değişik disiplinlere ait eserler de telif eden İbnu's-Sîd el-Batalyevsî bu sahada *Zikru'l-fark beyne'l-ahrufi'l-hamse* adlı eserini kaleme alırken dâd, zâ, zel, sâd ve sîn harfleri arasındaki farkı örnekler ve şahidler eşliğinde detaylı bir şekilde açıklamıştır. Bu çalışma da, mezkur eserin Arap dil bilimi açısından yorumlanması ve değerlendirilmesini konu edinmektedir.

Anahtar Kelimeler: Arap Edebiyatı, Batalyevsî, Dil Bilimi, Endülüs, Lahn

Giriş

Kur'ân-ı Kerîm'in nüzûlüne kadar Araplar, başka dillerin etkisine maruz kalmamış olmaları hasebiyle Arapçayı doğal, sahih ve fasih bir şekilde kullanmışlardır. Cahiliye ve İslâm'ın ilk dönemlerinde Arap dili, dış tesirlerden uzak kaldığı için sâfiyetini büyük ölçüde korumuştur. Ancak İslâm'ın Mısır, İran ve Bizans gibi Arap olmayan bölgelere ulaşması, fetihlerle birlikte farklı milletlerin Müslüman olması ve Araplarla iç içe yaşamaya başlamasıyla bu durum değişmeye başlamıştır. İslâm'a giren bu milletler kendilerini yöneten devletin dili olmasının yanı sıra Kur'ân ve hadisin dili olması nedeniyle Arapçayı öğrenmeye girişmişlerdir. Böylece Arapça İslâm'ın hakimiyetine giren her yeni bölgede etkin dil olmuş ve farklı dillerde konuşan bu milletler hızla Araplaşmaya başlamışlardır. Fetihlerle beraber, Arapların Arap olmayan milletlerle karşılaşp onlarla iç içe yaşamaya başlamaları, onları kendi dillerinde karşılığı bulunmayan yeni kavramlarla karşı karşıya getirmiştir. Bu karşılıklı etkileşim her ne kadar Arapçanın başka dillere nüfuz etmesine yol açmışsa da süreç tek yönlü ilerlememiştir. Arap olmayan milletlerin kendi dillerine has bazı unsurları Arapçaya aktarmaları ile dilde hatalı kullanımlar oluşmaya başlamıştır. Özellikle Farsça, Berberîce ve Türkçe gibi farklı dillerin konuşurları, ana dillerine has bazı ses ve harf özelliklerini Arapçaya taşımış ve bu durum dilde birtakım hatalı kullanımların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Gırtlak yapıları Arapça telaffuza uygun olmayan bazı milletlerde kelimelerin asıl şekilleri bozulmuş, bu da Arapçanın farklı bölgelerde çeşitli lehçelere dönüşmesine zemin hazırlamıştır.

Yine Arap yarımadasının farklı bölgelerinde yaşayan kabilelerin bir kısmının göçebe, bir kısmının bedevî, bir kısmının ise şehirli olması, lehçe farklılıklarının ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır. Bu lehçe farklılıkları başta ses farklılığı olmak üzere kelime yapısı ve anlam farklılıklarında kendini göstermiştir. Bedevîlerin sert tabiatları konuşmalarına da yansımış ve konuşmalarında sert harfler kullanmışlardır. Şehirli halk ise harfleri daha yumuşatarak konuşmuşlardır. Zamanla Arapçada lehçe birliği sağlanmış ve Kureyş lehçesi Kur'ân'ın nazil olduğu lehçe olması bakımından bütün Arap dünyasında ortak bir dil hüviyeti kazanmıştır. Bu nedenle dil âlimleri dili korumak adına yaptıkları çalışmalarda bu lehçe farklılıklarını Kur'ân Arapçasının bozulmuş hali olarak kabul etmişler ve halkı doğru gördükleri kullanıma yönlendirmişlerdir.

Başlangıçta şehirlerde halk arasında görülen dil hataları, zamanla ilim meclislerine, devlet adamlarının diline ve hatta fasih konuşmalarıyla bilinen bedevî kabilelerin yaşam alanlarına kadar yayılmıştır. Kur'ân'ın kıraatine kadar ulaşan bu hatalı kullanımların ciddi bir tehlike oluşturduğunu fark eden dil âlimleri, dilde oluşabilecek bozulmaları engellemek amacıyla çeşitli önlemler almayı gerekli görmüşler ve Arapça dil âlimlerinin yoğun çalışmaları sayesinde hem ses hem de anlam boyutunda derinlemesine incelenmiştir. Araplar, dillerinde karşılığı bulunmayan ve diğer dillerden Arapçaya geçen kavramları ifade etmekte başlangıçta güçlük çekmişlerse de süreç içinde ta'rib, iştikâk, kalb, tevlîd, terkîb ve naht gibi yöntemlerle Arapçanın bünyesine uygun yeni kelimeler üreterek bu sorunu aşmışlardır. Yine Arapçaya diğer dillerden giren ya da şekil ve anlam bakımından garip kabul edilen kelimeleri açıklamak için bedevî Araplardan dil malzemesi derleyerek sözlük çalışmalarına başlamış, ardından dilin kural ve kaidelerini sistemleştirmeye yönelmişlerdir. Bu çalışmalar daha sonraları birer ilmî disiplin olarak teşekkül etmiştir.

İslam coğrafyasının genişlemeye başlamasından itibaren Arap dilinde ortaya çıkan lahn olgusu, harflerin telaffuzunu da etkisi altına almıştır. Nitekim Arap dili özellikle içerisinde “الطاء”

İbnu's-Sîd el-Batalyevsî ve Arap Dil Bilimi Açısından Kitabu'l-Fark beyne Ahrufi'l-Hamse Adlı Eseri ve “الصَّادُ” gibi diğer dillerde bulunmayan iki harfi barındırmasıyla diğer dillerden ayrılmaktadır. Halil b. Ahmed el-Ferâhidî (öl. 175/791) “الطَّاءُ” harfinin Arap diline özgü olduğunu ve diğer hiçbir dilde böyle bir harfin bulunmadığını ifade etmektedir.¹ Aynı şekilde İbn Cinnî (öl. 392/1002) “الصَّادُ” harfinin Arap diline özel bir harf olduğunu vurgulamaktadır.² Fasih Araplar bu iki harfi telaffuz ederken birbirlerine karıştırmamışlardır. Ancak zamanla Arapların yabancılarla karışıp kaynaşması ve Arap dilinde bozulmalar meydana gelmeye başlamasıyla, “الصَّادُ” harfinin telaffuzu zorlaşmış ve “الطَّاءُ” harfiyle karıştırılmaya başlamıştır. Öyle ki İbn Mekkî es-Sıkkîlî (öl. 501/1107) halkın genelinin, seçkin ve önde gelenlerinin ise birçoğunun bu iki harfi ne yazıda ne Kur'ân-ı Kerîm'de ayırt edemediklerini ifade etmektedir.³ İbnu'l-Cezerî de (öl. 833/1429) “الصَّادُ” harfinin telaffuzu en zor harf olduğunu ve onu doğru telaffuz edenlerin az olduğunu; kimisinin onu “الطَّاءُ” harfi gibi, kimisinin “الذَّالُ” harfi gibi, kimisinin de “الراءُ” harfi gibi telaffuz ettiklerini ve bunun yanlış olduğunu ifade etmiştir.⁴ Bütün bu sebeplerle “الصَّادُ” ve “الطَّاءُ” harfleri ilim ehli kimselerin daima ilgisini çekmiş ve bu iki harf arasındaki yakın ilişki ve benzerlikten ötürü meydana gelecek hata ve karışıklığı önlemek adına irili ufaklı pek çok manzum ve mensur eser kaleme alınmıştır.

Özellikle İbn Mâlik (öl. 672/1274) “الصَّادُ” ve “الطَّاءُ” harflerine dair bir kısmı telif, bir kısmı manzum, bir kısmı ise manzumelerin şerhi şeklinde olmak üzere altı eser kaleme almıştır. Bu eserler şunlardır: *el-İ'timâd fî nezâ'iri'z-zâ ve'd-dâd*, *el-İrşâd fî'l-fark beyne'z-zâ ve'd-dâd*, *Ercûze fî'l-fark beyne'd-dâd ve'z-zâ*, *Tuhfetü'l-ihzâ' fî'l-fark beyne'd-dâd ve'z-zâ*, *el-İ'tidâd fî'l-fark beyne'z-zâ ve'd-dâd* ve *Usûlü'elfâzi'z-zâ fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*.

Yine Batalyevsî'nin çağdaşlarından Ebü'l-Berekât İbnü'l-Enbârî'nin (öl. 577/1181) *Zinetü'l-fudalâ fî'l-ferk beyne'd-dâd ve'z-zâ* adlı eseri, bu tartışmanın Batalyevsî'nin yaşadığı dönemde başka kalemlerde de sürdüğünü göstermektedir. Daha sonra bu harflere “الصَّادُ”, “السَّيْنُ” ve “الذَّالُ” harfleri de eklenmiş ve İbn Keysân en-Nahvî el-Bağdâdî'nin (öl. 320/932) *el-Fark beyne's-sîn ve's-sâd* adlı eseri gibi bu harfler arasındaki farkları ele alan eserler telif edilmiştir.

Endülüs'ün önde gelen âlimlerinden İbnu's-Sîd el-Batalyevsî de bu sahada *Zikru'l-fark beyne'l-ahrufi'l-hamse* adlı eserini kaleme almış ve dâd, zâ, zel, sâd ve sîn harfleri arasındaki farkı örnekler ve şâhidler eşliğinde detaylı bir şekilde açıklamıştır. Her ne kadar Batalyevsî'nin ele aldığı konu tarihî bağlamda yeni bir mesele olmasa da onun üslup ve yaklaşımıyla özgün nitelikler taşımaktadır.

¹ Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzibu'l-luga*, thk. Muhammed 'Ivad Murîb (Beyrût: Dâru ihyâi't-Turasi'l-Arabî, 2001), 14/290.

² Ebu'l-Feth Osmân İbn Cinnî, *Sırru sinâ'ati'l-i-râb* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 3000), 1/226.

³ Ömer b. Halef b. Mekki es-Sıkkîlî, *Teskîfu'l-lisân ve telkîhu'l-cenân* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990), 66.

⁴ Şemsüddin Muhammed b. Ali b. Yûsuf İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr fî'l-kirâ'âti'l-aşr*, thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ' (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1940), 1/219.

1. İbnu's-Sîd el-Batalyevsî'nin Hayatı ve Eserleri

1.1. Hayatı

Şilb⁵ asıllı âlim Batalyevsî'nin tam adı Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. es-Sîd⁶ el-Batalyevsî eş-Şilbî⁷ en-Nahvî'dir.⁸ Doğduğu şehir Batalyevs'e nisbetle Batalyevsî diye anılmaktadır. Diğer bazı kaynaklarda Batalyûsî,⁹ Batalyosi ve Badajozî¹⁰ Batliyûsa ve Batlayevsî¹¹ olarak da yazılmaktadır. Ailesinin aslen Şilb'den Batalyevs'e göçmüş olmasından dolayı bu şehre nisbetle Şilbî de denilmiştir.¹²

Aslen Şilbli olan müellif 444'te (1052) bugünkü adıyla Badajoz olan Batalyevs'te¹³ dünyaya gelmiştir. Batalyevsî'den bahseden biyografi ve tabakât kitaplarında hayatına dair kısa bilgiler dışında hiçbir bilgiye rastlanılmamaktadır. Kaynaklarda verilen bu bilgiler ise ya birbirine benzer ya da birbirinin tekrarı niteliğindedir. Bununla beraber onun çocukluk evrelerini ve gençliğinin bir dönemini, doğduğu şehir olan ve döneminin ilim merkezi olarak öne çıkan Batalyevs'te geçirdiği ve ilk ilim tahsilini de burada ağabeyi Ebu'l-Hasan Ali'den (öl. 488/1095) edindiği bilinmektedir.¹⁴ Ağabeyinden sonra Batalyevs'te İbnu'l-Latiniyye olarak bilinen İbn Hamdûn el-Batalyevsî'den (öl. 466/1073) kıraat, yine el-Batalyevsî nisbesiyle bilinen Âsım b.

⁵ Şîn (ش) harfi kesreli, lâm (ل) harfi sükûnlu olmak suretiyle “شَلْبٌ” şeklinde okunmaktadır. Bu kelimeyi Şîn (ش) harfi fethası olmak suretiyle “شَلْبٌ” şeklinde okuyanlar da olmuştur. Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân* (Beyrut: Dar-u Sâdır, 1995), 3/357; Bâce şehrinin gününde yer alan ve halkının çoğunluğunu fâşih konuşan Yemenli Arapların oluşturduğu bir şehirdir. Bugünkü adıyla Portekiz'de bulunan Silves Şehridir. Muhammed b. Abdillâh b. Abdilmün'im el-Himyârî, *Ravzü'l-mi'târ* (Lübnân: Muesseseti Nâsir es-Sekâfe, 1980), 342.

⁶ es-Sîd kelimesi “السَّيِّدُ” olacak şekilde sîn (س) harfi kesreli, yâ (ي) harfi sükûnlu ve dâl (د) harfi fethalı okunmaktadır. Bu kelime Arapça'da Kurt isimlerinden biri olup, erkekler için isim olarak kullanılmaktadır. Biyografi yazarlarının çoğu da dedesinin isminin kurt manasına geldiğini söylemektedir. Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân* (Lübnân: Dar-u Sâdır, 1900), 3/98; Bu kelime Huzeyl dilinde “Aslan” manasına da gelmektedir. Ayrıca kaynaklarda bu kelime için “Benû's-Seyyid” şeklinde Dabba kabilesine mensup Arap boylarından biri olduğuna dair bilgiler de yer almaktadır. Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen İbn Düreyd, *el-Cemhere fi'l-luga* (Lübnân: Daru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987), 2/651; Bazı kaynaklarda ise bu kelime “es-Seyyid” (السَّيِّدُ) şeklinde zikredilmektedir. Mûsâ b. Muhammed b. Abdilmelik İbn Saîd El-Mağribî, *el-Muğrib fi hule'l-Mağrib* (Kâhire: Daru'l-Meârif, 1955), 2/385; Salâh Mehdî el-Fertûsî de bu kelimenin “es-Seyyid” kelimesinin imale yoluyla “es-Sîd” şeklinde telaffuz edildiğini ve bunun Endülüs ve Kuzey Afrika'da yaygın bir kullanım olduğunu ifade etmiştir. Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Sîd Batalyevsî, *el-Müselles*, thk. Salâh Mehdî el-Fertûsî (Bağdat: Daru'r-Reşîd li'n-Neşr, 1981), 1/10.

Makkarî et-Tilimsânî İbn Hakân'ın risalesinden bir kesit alıntılararak, Batalyevsî'nin doğup yetiştiği yerin Şilb olduğunu ifade etmektedir. Ancak Salâh Mehdî el-Fertûsî, Makkarî'nin Ezhâru'r-riyâz'da yer alan İbn Hakân'ın risalesinden naklettiği metne dikkat etmediğini, metni doğru alıntılamadığını ifade etmektedir. Ahmed b. Muhammed Makkarî et-Tilimsânî, *Nefhu't-tîb* (Lübnân: Dar-u Sâdır, 1968), 1/185; İbn Saîd el-Mağribî, *el-Muğrib fi hule'l-Mağrib*, 1/385; Batalyevsî, *el-Müselles*, 1/10.

⁸ Suyûtî'nin zikrettiği bilgilere göre ise Batalyevsî'nin adı, Ebû İshak b. es-Sîd el-Batalyevsî'dir. Bu bilgilerin yalnızca Suyûtî tarafından aktarılmış olması, onun başka bir Batalyevsî ile karıştırılmış olma ihtimalini akıllara getirse de, zikrettiği doğum ve vefat tarihleri Batalyevsî ile aynı olup bu karışıklık ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-Müzhir* (Lübnân: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998), 2/397.

⁹ es-Süyûtî, *el-Müzhir*, 2/98; Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Buğyetu'l-Vuât* (Lübnân: el-Mektebetu'l-Asriyye, 1964), 2/55.

¹⁰ Henry Corbin, *Tarihu'l-Felsefeti'l-İslâmiyye*, çev. Nesir Merve - Hasan Kubeyî (Lübnân: Uveydât li'n-Neşr ve't-Taba'a, 1998), 350.

¹¹ es-Süyûtî, *el-Müzhir*, 2/418.

¹² İbn Saîd el-Mağribî, *el-Muğrib fi hule'l-Mağrib*, 1/385.

¹³ Batalyevs, Romalılar zamanında Butoa olarak adlandırılan bir köy iken, Gotlar zamanında Roma Krallığı idaresinde Maride şehrine bağlı bir bölge idi. İslâm'ın ilk evrelerinde el-Beşermel adıyla anılmaktaydı. Daha sonra Abdurrahman b. Mervân el-Cillîkî'nin şehre hakim olup imar etmesiyle şehir Batalyevs olarak anılmaya başlandı. Mülûku't-tavâif döneminde Eftasiler Emirliği'nin başkenti oldu. Günümüzde Portekiz sınırına çok yakın İspanya'nın Ekstremaadura Özerk Bölgesinde bir şehirdir. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/98; Mehmet Reşit Özbalkıç, “Batalyevsî”, *DLA* (İstanbul: TDV, 1992), 5/138-139.

¹⁴ Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Sîd Batalyevsî, *el-İktidâb fi şerhi Edebi'l-küttâb*, thk. Mustafa es-Sekkâ - Hâmid Abdülmecîd (Kâhire: Daru'l-Kutubi'l-Misriyye, 1996), 1/10.

Eyyûb'dan (öl. 494/1100) ise dil ve edebiyat sahalarında dersler almıştır. Doğu'dan Endülüs'e geçen Abdüddâim b. Hayr el-Kayrevânî (öl. 472/1079) ve Ebu'l-Fazl ed-Dârimî el-Bağdâdî'den (öl. 455/1063) de dersler alan Bataleyvî, daha sonra Kurtuba'ya geçmiş ve orada büyük hadis âlimi Ebû Ali el-Gassânî'den (öl. 498/1104) de hadis dersleri almıştır.¹⁵ Çeşitli ilim sahalarında derin ilmî bilgiye sahip olan Bataleyvî, edebiyatçı, dil bilimci, fıkıhçı, hadisçi, kelamcı, mantıkçı, kıraat âlimi ve felsefeci olarak meşhur olmuştur.

Hayatının büyük kısmını Endülüs'ün küçük emirliklere bölünmüş olduğu Mülûku't-tavâif döneminde yaşayan Bataleyvî, bu emirlikler arasında dolaşmış ve devlet erkânıyla yakın ilişkiler kurmuştur. Ancak çok sürmeden emirler ve devlet erkânıyla kurduğu ilişkilerin tehlikeli ve faydasız olduğunu anlayan Bataleyvî, siyasetten ve devlet erkânından uzaklaşarak Belensiye'ye yerleşmiş ve kendini tamamen ilme adanarak hayatının sonuna kadar burada zâhidâne bir hayat yaşamaya başlamıştır. Kendini ilmî çalışmalara adanarak Bataleyvî, aynı zamanda pek çok öğrenciye hocalık yapmıştır. Onun ilim halkasında yetişenler arasında İbn Hâkân (öl. 528/1133), Kâdî İyâd (öl. 544/1149), İbn Beşkûvâl (öl. 578/1182), İbnü'l-Uklîşî (öl. 550/1155) ve Ebû Muhammed el-Abderî (öl. 535/1140) gibi dönemin önde gelen âlimleri bulunmaktadır. Ayrıca eserlerinin birçoğunu Belensiye'de telif etmiştir.¹⁶ Hicri 5. asrın en büyük âlimlerinden kabul edilen Bataleyvî 521/1127 senesinde Recep ayının ortalarında Belensiye'de vefat etmiştir.

1.2. Eserleri

Bataleyvî, Yazdığı eserleri ve şerhleriyle Arap edebiyat mirasının çok yönlü temsilcileri arasındaki yerini almıştır. Eserlerinin çoğunu dil ve edebiyat alanında kaleme almakla beraber, felsefe, hadis, fıkıh, kelam gibi değişik disiplinlere ait eserler de telif etmiştir. Bu eserlerden bazıları şunlardır:

1. *el-İktidâb fî şerhi Edebi'l-küttâb*: Bataleyvî'nin, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (öl. 276/889)'nin Edebü'l-Kâtib adlı eserinin mukaddimesine yazmış olduğu bir şerhtir.

2. *el-Müselles*: Bataleyvî'nin sözlükçülük alanında kaleme aldığı iki ciltlik eseridir. Bataleyvî bu eserini, nahiv ve edebiyat âlimi Ebû Alî Kutrub Muhammed b. el-Müstenîr b. Ahmed (öl. 210/825)'e nisbet edilen ve Arap dili öğrencileri tarafından yoğun ilgi gören *el-Müselles* adlı eserde gördüğü hatalar ve eksiklikler üzerine telif etmiştir.

3. *Zikru'l-fark beyne'l-ahrufi'l-hamse*: Çalışmanın konusu olan bu eser, Bataleyvî'nin sözlükçülük alanında yazmış olduğu bir diğer önemli eseridir. Bu eserinde sıradan halkın yanı sıra kimi zaman toplumun eğitilmiş, ileri gelenlerinin bile karıştırdığı beş harf arasındaki farkı açıklamayı hedeflemiş ve içerisinde “garip” olarak adlandırılan kelimeleri toplamıştır.

4. *Şerhu Saktı'z-zend*: Bu eser İbn Sîd el-Bataleyvî'nin, meşhur Arap filozof ve şairi Ebu'l-Alâ' Ahmed b. Abdillâh b. Süleymân el-Maarri'nin (öl. 449/1057) Saktı'z-zend divanı ve diğer başka şiirleri için yazdığı şerhtir.

¹⁵ Daha detaylı bilgi için bk. Asiye Çadır, *Muhammed İbnu's-Sîd el-Bataleyvî Eserleri ve Arap Edebiyatındaki Yeri* (Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2025), 20-28.

¹⁶ Hüseyin Tural, *İbnu's-Sîd el-Bataleyvî ve Kitâb 'ul-Hulal fî şarh abyati'l-Cumal* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 1978), 20.

5. *Şerhu'l-Muhtâr min Lüzûmiyyâtî Ebi'l-Alâ'*: Bu eser Batâlyevsî'nin Ebû'l-Alâ el-Maarî'nin *Lüzûmu mâ lâ yelzem (el-Lüzûmiyyât)* adlı divanından seçtiği beyitleri detaylı bir şekilde tahlil ettiği eseridir.

6. *Kitâbu'l-hulel fî islâhi'l-halel min Kitâbi'l-cümel*: Batâlyevsî'nin Arap dili ve edebiyatı âlimi Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî ez-Zeccâcî (öl. 337/949)'nin Arap dili gramerine dâir yazmış olduğu *el-Cümel* adlı eserindeki hataları düzeltmek için kaleme aldığı eseridir.

7. *Müşkilâtu Muvatta-i Mâlik b. Enes*: Batâlyevsî bu eserini, büyük müçtehit ve muhaddis, Mâlikî mezhebinin imamı Ebû Abdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî'nin (öl. 179/795) *el-Muvatta'* adlı eserinde yer alan, Hz. Peygamber'in hadisleri, Medine ehlinin uygulamalarını yansıtan sahâbe görüşleri ve tâbiînin fetvalarına dair rivayetlerde geçen garîb ve müşkil kelimeleri açıklamak amacıyla kaleme almıştır.

8. *Kitâbü'l-Mesâ'il ve'l-Ecvibe*: Bu eser, Batâlyevsî'nin farklı zamanlarda kendisine kimi zaman öğrenmek ve anlamak için, kimi zaman ise kendisini sınamak ve ilmîni ölçmek için sorulan çeşitli sorulara vermiş olduğu cevapları ihtivâ etmektedir.

9. *et-Tenbîh ale'l-esbâbi'l-mûcibe li-ihlâfî'l-ümme*: bu eseri Batâlyevsî, eserin adından da anlaşılacağı üzere ümmet içerisinde zuhûr eden ihtilâfların sebeplerine ilişkin kaleme almıştır.

10. *el-Kurt 'ale'l-Kâmil*: Batâlyevsî'nin, Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred (öl. 286/900)'in *el-Kâmil* adlı eserine yazmış olduğu ve asıl adı *Turar 'ale'l-Kâmil* olan şerhtir.

11. *Kitâbü'l-Hadâ'ik fî'l-metâlibi'l-âliyeti'l-felsefiyyeti'l-avîsa*: Batâlyevsî'nin felsefeye dair yazmış olduğu ve sadece felsefî konuları içeren tek müstakil eseridir.

Batâlyevsî'nin yazdığı diğer başlıca eserleri ise şunlardır: *el-Hulel fî şerhi ebyâtî'l-Cümel*, *el-İntisâr mimmen 'adele 'ani'l-istibsâr*, *el-İsm ve'l-Müsemmâ*, *Risâle ilâ kabri'n-nebî*, *Hikâye*, *el-Mesâilu'l-Mensûre fî'n-Nahv*, *Ebyâtu'l-me'ânî*, *et-Tezkiretu'l-edebîyye*, *Şerhu Divânî'l-Mütenebbî*, *Şerhu'l-Fasîh li-Sa'leb*, *İlelu'l-hadîs*, *Fihrist İbni's-Sîd*, *Kasîdetu fî resâi dîk*, *el-Kıraât*, *İsbatu'n-nübüvvât*, *Ensâb*, *Şerhu Islahu'l-mantık*, *ed-Devâir*.¹⁷

2. İbnu's-Sîd el-Batâlyevsî'nin Zikru'l-fark beyne'l-ahrufi'l-hamse adlı eseri

2.1. Eserin Genel Özellikleri

Eserin tam adı *Zikru'l-fark beyne'l-ahrufi'l-hamse ve hiye'z-zâ' ve'd-dâd ve'z-zâl ve's-sâd ve's-sîn*'dir. Batâlyevsî'nin sözlükçülük alanında yazmış olup dil alanındaki yetkinliğini ortaya koyduğu en önemli eserlerinden biridir. Müellif, eserine telif sebebini izah ettiği bir mukaddime ile başlamıştır. Buna göre müellif bu eseri kaleme almakla sıradan halkın yanı sıra kimi zaman toplumun eğitimi ve ileri gelenlerinin bile karıştırdığı beş harf olan “ظ، ذ، ض، ص، س” harfleri arasındaki farkları ve bu farkların kelime manasına olan etkisini açıklamayı hedeflemiştir¹⁸ ve bu eserin içerisinde İbn Hallikân'ın da ifadesiyle “garip” olarak adlandırılan kelimeleri bir araya getirmiştir.¹⁹

¹⁷ Batâlyevsî'nin eserlerine dair daha detaylı bilgi için bk. Çadır, *Muhammed İbnu's-Sîd el-Batâlyevsî Eserleri ve Arap Edebiyatındaki Yeri*, 30-72.

¹⁸ Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Sîd Batâlyevsî, *Zikru'l-fark beyne'l-ahrufi'l-hamse*, thk. Hamza Abdullah en-Neşîrtî (Lübnân: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), 17.

¹⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/96.

İbnu's-Sîd el- Bataleyvî ve Arap Dil Bilimi Açısından Kitabu'l-Fark beyne Ahrufi'l-Hamse Adlı Eseri

Daha önce bahsedildiği üzere Bataleyvî'den önce “الطَّاءُ”, “الصَّادُ”, “الضَّادُ” ve “السين” harfleri arasındaki farkları ele alan eserler telif edildiği gibi, ondan sonra da bu harfler arasındaki farkları ele alan eserler telif edilmiştir. Ancak konu ve kapsam bakımından Bataleyvî'nin bu eseri özgün bir nitelik taşımaktadır. Nitekim bu alanda telif edilen eserler Ebü'l-Berekât İbn'ul-Enbârî ve İbn Mâlik'in eserleri gibi ya “الطَّاءُ” ve “الصَّادُ” harfleri ya da İbn Keysân'ın eseri gibi “الضَّادُ” ve “السين” harfleri arasındaki farkları ele almışlardır. Bataleyvî'nin söz konusu eseri ise bu beş harfi birlikte ele alan ilk kapsamlı çalışmalardan biri olmuştur. Her ne kadar Ebü'l-Fahd en-Nahvî el-Basrî (öl. 320/932) ilk defa bu beş harfi topluca ele alarak bir eser telif etmişse de onun bu eseri zaman içerisinde kaybolup günümüze ulaşmamıştır. Bu nedenle Bataleyvî'nin *Zikru 'l-Fark* adlı bu eseri mevcut kaynaklar içerisinde söz konusu beş harfi beraber ele alan ilk eser olarak önemli bir konuma sahiptir. Ayrıca Bataleyvî'nin bu eseri, İbn'ul-Enbârî'nin eseri ve benzeri diğer eserlerle karşılaştırıldığında bu eserlere nazaran daha kapsamlı ve detaylıdır.²⁰

Bataleyvî'nin bu eserinin Râgıb Paşa Kütüphanesi 1431 numarada bir adet yazma nüshası bulunmaktadır. Eser ilk olarak 1982 yılında Abdullah en-Neşretî tarafından Ragıp Paşa Kütüphanesindeki bu nüsha baz alınarak tahkiki yapılmış ve Kahire'de yayımlanmıştır. Daha sonra 1984 yılında Abdullah en-Nâsır tarafından Beyrut'ta, 1985 yılında ise Ali Zevîn tarafından Bağdat'ta neşredilmiştir.

2.2. Eserin İçeriği ve Metodu

Bataleyvî eserin mukaddimesinde de ifade ettiği üzere eseri şu beş bâba ayırmıştır:

1. Bâb “الطَّاءُ”, “الصَّادُ” ve “الدَّالُّ” harfleri:

- Lafız olarak benzer, anlam olarak farklı kelimeler.

2. Bâb “الطَّاءُ” ve “الصَّادُ” harfleri:

- Lafız ve anlam bakımından benzer kelimeler.

3. Bâb “الطَّاءُ” ve “الدَّالُّ” harfleri:

- Lafız ve anlam bakımından benzer kelimeler.

4. Bâb “الصَّادُ” ve “الدَّالُّ” harfleri:

- Lafız ve anlam bakımından benzer kelimeler.

- “الطَّاءُ” ile yazılan meşhur kelimeler.

- “الصَّادُ” ile yazılan meşhur kelimeler.

- “الدَّالُّ” ile yazılan meşhur kelimeler.

5. Bâb “الصَّادُ” ve “السين” harfleri:

- Lafız olarak benzer, anlam olarak farklı olan kelimeler.

- Lafız ve anlam bakımından benzer kelimeler.

²⁰ Muhammed İzzeddîn el-Mi'yâr el-İdrisî, “Kitâbu'l-fark beyne'l-hurûfi'l-muşkile li-İbnu's-Sîd el-Bataleyvî”, *el-Menâhil* 35 (1986), 353-365.

- Bu bölümde kıyasa tâbi olanlar veya yalnızca işitmeye (semâ'a) dayalı olanlar

Benzeri bulunmayan kelimeler:

- “الصَّادُ” ile yazılan ve benzeri olmayan kelimeler.

- “السَّيْنُ” ile yazılan ve benzeri olmayan kelimeler.

Batalyevsî bu eserinde fonetiği semantik boyutunda incelemekte ve mahreçleri birbirine yakın olan harflerin anlamsal bağlarını ele alarak lafız-mana arasındaki ilişkiyi ortaya koymaya çalışmaktadır.

Birinci bölümde “الطَّاءُ”, “الصَّادُ” ve “الدَّالُّ” harflerinin bulunduğu kelimeleri ele alırken; ikinci bölümde “الدَّالُّ” harfi dışında sadece “الطَّاءُ” ve “الصَّادُ” harflerinin; üçüncü bölümde “الصَّادُ” harfi dışında sadece “الطَّاءُ” ve “الدَّالُّ” harflerinin; dördüncü bölümde “الطَّاءُ” harfi dışında sadece “الصَّادُ” ve “الدَّالُّ” harflerinin; beşinci bölümde ise “الصَّادُ” ve “السَّيْنُ” harflerinin bulunduğu kelimeleri ele almıştır.

Batalyevsî her bâbda ilk önce ilgili harf ile alakalı ses (lafız) bakımından benzer olup anlam açısından farklı olan örnek kelimeleri vererek bu kelimelerin manasını açıklamış ve kullanım şekillerini belirtmiştir. Sözelimi birinci bâbda “الطَّاءُ”, “الصَّادُ” ve “الدَّالُّ” harfleri ile alakalı “العُظْبُ”, “العَضْبُ”, “العَذْبُ” kelimelerini telaffuz bakımından benzer olup anlam açısından farklı olan kelimeler içerisinde ele alarak açıklamıştır. Buna göre; “الطَّاءُ” harfi ile yazılan “العُظْبُ” kelimesi kuşun kuyruk sokumunu hareket ettirmesi demektir ve “عُظْبٌ- يُعْظَبُ- عَظْبًا” şeklinde tasrif edilmektedir. Yine bu ifade kişinin bir işe sıkı sıkıya bağlanmasını, sabır ve sebatla aynı işi yaparak onda ustalık kazanmasını ifade etmektedir. Bu bağlamda “مَا أَعْظَبَهُ عَلَى الْأَمْرِ/ bu işe ne kadar sebatkâr” şeklinde yaygın bir deyim bulunmaktadır.²¹

“الصَّادُ” ile yazılan “العَضْبُ” kelimesi ise keskin anlamına gelmektedir. Bu nedenle “سَيْفٌ عَضْبٌ/ keskin kılıç” ve “لِسَانٌ عَضْبٌ/ keskin dil” gibi ifadeler kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra “عَضْبٌ الْقَرْنُ/ boynuz kırıldı” şeklinde boynuzları kırılan hayvanlar için de kullanılmaktadır.²²

“الدَّالُّ” ile yazılan “العَذْبُ” kelimesi ise özellikle su için kullanılmakta ve tatlı, hoş manasına gelmektedir. Bu yüzden Benî Temîm kabilesine ait bir su kaynağına “العَذِيبُ” adı verilmiştir.²³

Bu harfler arasında lafızları benzer ancak anlamları farklı kelimelere örnek vererek açıkladıktan sonra eğer bulunuyorsa bu harfler ile alakalı hem ses (lafız) bakımından hem de anlam açısından benzer olan örnek kelimeleri vererek aynı şekilde açıklamıştır. Örneğin “العَضْبُ” ve “العُظْبُ” kelimeleri eş anlamlı olup “şiddetli bir savaş veya zor zaman” manalarına gelmektedir. Bu bağlamda Ferezdak’ın şöyle bir beyti vardır: ²⁴

²¹ Batalyevsî, *Zikru 'l-fark beyne 'l-ahrufi 'l-hamse*, 19.

²² Batalyevsî, *Zikru 'l-fark beyne 'l-ahrufi 'l-hamse*, 19.

²³ Batalyevsî, *Zikru 'l-fark beyne 'l-ahrufi 'l-hamse*, 19.

²⁴ Batalyevsî, *Zikru 'l-fark beyne 'l-ahrufi 'l-hamse*, 51.

İbnu's-Sîd el- Bataleyvî ve Arap Dil Bilimi Açısından Kitabu'l-Fark beyne Ahrufi'l-Hamse Adlı Eseri

مِنَ الْمَالِ إِلَّا مَسْحَتًا أَوْ مُجَلَّفًا

وَعَصَّ زَمَانٌ يَا ابْنَ مَرْوَانَ لَمْ يَدَعْ

“Ey İbn Mervân, öyle zor bir zaman geldi ki

Mal-mülkten geriye sıyrılmış bir parça ya da bir kalıntıdan başka bir şey bırakmadı.”

Bataleyvî telaffuz ve mahreç bakımından birbirine yakın bu harfler arasındaki farkları ve ortak manaları örnek kelimeler üzerinden açıkladıktan sonra her bir harfin yalnızca kendine özgü anlam ve kullanımlarını da zikretmiştir.

Bataleyvî eserinde yer verdiği örnek kelimeleri günlük yaşamda sıkça kullanılan kelimelerden seçmeye gayret göstermiş ve amacının bu alandaki bütün kelimeleri toplamak olmadığını ifade etmiştir. Zira bunun daha detaylı bir çalışma gerektireceğini belirtmiş ve okuyucuyu sıkmamak için böyle bir şeyi hedeflemediğini ifade etmiştir.²⁵

2.3. Eserin Dilbilimsel Olarak İncelenmesi

Bataleyvî ele aldığı hemen her kelimenin sarfî çözümlemelerini; kök yapılarını, vezinlerini, mastar türlerini ve bunlarda meydana gelen ibdâl, takdîm-te'hîr, hazf, illet vb. ses değişimlerini titizlikle incelemiştir. Bataleyvî'nin Arap dilbilimine ve özellikle mastar yapılarına dair düşünceleri eserde net bir şekilde görülmektedir. Örneğin Bataleyvî, mastarların genel olarak “فُعُول” vezninde, isimlerin ise “فُعُول” vezninde gelebileceğini savunan Sîbeveyh ve Basralî dil âlimlerinin görüşlerine paralel olarak, “فُعُول” kalıbının, “فَعْدُ – يَقْعُدُ – فُعُودًا” ve “جَلَسَ – يَجْلِسُ – جُلُوسًا” örneklerinde olduğu gibi fiillerin birinci “فَعْلٌ – يَفْعُلُ” ve ikinci “فَعْلٌ – يَفْعُلُ” bâblarından olan lâzım fiiller için aslanan ve yaygın kullanılan (kural niteliğinde) mastar kalıbı olduğunu kabul etmektedir. Bu tür fiillerin mastarı bu yapının dışında bir kalıpta gelmişse eğer, bu istisnai bir şekilde olmuştur.²⁶

Bataleyvî'nin incelediği sarfî meselelere bir diğer örnek “السَّوْبَاءُ” kelimesindeki hemzenin telaffuzuyla ilgili meseledir. Bataleyvî'ye göre “السَّوْبَاءُ” kelimesi “سَبَيْتُ الْعَدُوَّ/Düşmanı esir aldım” cümlesindeki hemzesiz fiil ile “سَبَيْتُ الْحُمْرَ/ İçki satın aldım” cümlesindeki hemzeli fiilin mastarıdır. Buna göre Lebîd'in şu beyitlerini şâhid getirerek satın alınan içkiye “السَّوْبَاءُ” dendiğini delillendirmiştir:²⁷

أَوْ جَوْنَةٍ قَدْ حَتَّ وَفَضَّ حَتَامَهَا

أُغْلِي السَّبَاءَ بِكُلِّ أَدَكْنٍ عَاتِقٍ

“Koyu renkli dolgun bir tulumda kaynatıldı şarap,

Ya da mühürlü bir kabın ağzı açılıp sunuldu ona”

Bataleyvî'nin değindiği bir başka sarfî mesele ise ses benzerliği nedeniyle farklı köklerin anlamlarının karışması meselesidir. Bu hususta Bataleyvî “الْحَوْسُ” kelimesinin izahını yaparken bu kelimenin “حَاسَ الْقَوْمَ/ Kavime baskın yaptı” fiilin mastarı olduğu ve “bir topluluğa baskın yapmak” manasına geldiğini ifade etmiştir. Aynı şekilde “فَجَاسُوا خِلَالَ الدِّيَارِ/ evlerin aralarına kadar

²⁵ Bataleyvî, *Zikru 'l-fark beyne 'l-ahrufi 'l-hamse*, 17.

²⁶ Bataleyvî, *Zikru 'l-fark beyne 'l-ahrufi 'l-hamse*, 118.

²⁷ Bataleyvî, *Zikru 'l-fark beyne 'l-ahrufi 'l-hamse*, 265-266.

giriş (sizi) araştırdılar”²⁸ ayetini vererek bu ayetteki “جَاسَ” fiilinin de “حَاسَ” fiiliyle aynı anlama geldiğini ifade etmiştir.²⁹ Kur'an kıraat âlimlerinden Ebû's-Semmâl de, bu ayette geçen “جَاسُوا” kelimesini “حَاسُوا” şeklinde okumuştur. Ebû Zeyd el-Ensârî kendisini bu konuda uyarınca, Ebû's-Semmâl iki fiilin de aynı manaya geldiğini söylemiştir.³⁰

Batalyevsî'nin eserinde dikkat çeken ve onun bu eserini benzer diğer eserlerden daha özgün kılan bir başka husus, harfler arasındaki ayrımı kolaylaştırmak için belirli bir yöntemi sistemleştirme adına geliştirdiği kıyas girişimidir. Ele aldığı kelimelerin bir kısmının belirli kurallara dayalı bir ölçüyle (kıyas) ayırt edilebileceğini belirten Batalyevsî, bu tür kuralları eserinde “Bu bâbın kıyası şudur...”³¹ ifadesiyle örnekler üzerinden açıklamıştır. Böylelikle eserinde ele aldığı harfleri yalnızca sözlük anlamları çerçevesinde incelemekle kalmamış, aynı zamanda ses ve mana arasında ilişki kurarak sistematik bir kıyas yöntemi geliştirme girişiminde bulunmuştur. Mesela birinci bâbda yer alan “الطَّاءُ”, “الصَّادُ” ve “الدَّالُّ” harfleri ile alakalı olarak “الطَّاءُ” harfi ile yazılan kelimenin Araplar tarafından “bir şey için çok fazla çaba sarfetmek, ona karşı sabırlı olmak ve sebat etmek” manalarında kullanıldığını, “الصَّادُ” harfi ile yazılanın ise “kesmek, kırmak ve yarmak” manalarında kullanıldığını ifade etmiştir. Buna karşılık “الدَّالُّ” harfi ile yazılan kelimenin anlam sahası ise daha geniştir. Bu kelime kimi zaman “hoşluk ve tatlılık” anlamına, kimi zaman da “açıklık ve görünürlük” manasına gelmektedir. Bunun yanında “أَعَذَّبْتَهُ عَنْ الشَّيْءِ”/onu bir şeyden uzaklaştırdım ve “عَذَّبْتُ/onu men ettim” şeklinde “bir şeyden uzaklaştırmak, men etmek” anlamında ya da “عَذْبَةُ السَّوْطِ/ kamçının ucu” gibi “bir nesnenin ucu ve ince kısmı” manalarına da gelmektedir.³²

Batalyevsî bazen de bu kıyası fonetik unsurlara dayandırmaktadır. Nitekim o “الصَّادُ” ve “السَّيْنُ” harfleri ile alakalı kelimeleri ele aldığı beşinci bâbda “مَا يُنْقَاسُ مِنْ هَذَا الْبَابِ وَمَا هُوَ مَوْقُوفٌ عَلَى السَّمَاعِ”/Bu bölümde kıyasa tâbi olan kelimeler ve yalnızca işitmeye (sema'a) dayalı olanlar” diye bir başlık açmış ve bu başlık altında kıyasını temellendirdiği birtakım ses kurallarını zikretmiştir. Buna misal olarak kendisinden sonra الطَّاءُ, القافُ, العينُ, الخاءُ, الغينُ harflerinden birinin gelmesi durumunda السَّيْنُ harfinin الصَّادُ harfine dönüşmesinin caiz olacağını ifade etmekte ve “كَأَنَّمَا يُسَاقُونَ إِلَى”/Sanki göz göre göre ölüme sürükleniyorlarmış gibi”³³ ayetini şahid olarak zikretmektedir. Bu kuralı zikrettikten sonra السَّيْنُ harfinin الصَّادُ harfine dönüşebilmesinin şartlarını detaylı bir şekilde açıklamış ve bunun gerekçe ve sebeplerini ortaya koymuştur.³⁴

Batalyevsî her ne kadar harfler arasındaki ayrımı kolaylaştırmak için böyle bir kıyas yöntemi geliştirmişse de eserin mukaddimesinde çoğu kelimenin kıyasla değil, ezber yoluyla öğrenilmesi gerektiğini de özellikle vurgulamaktadır.³⁵ Zira eserinin ilk bâbına nazaran son

²⁸ İsrâ, 17/5.

²⁹ Batalyevsî, *Zikru'l-fark beyne'l-ahrufi'l-hamse*, 165-166.

³⁰ Abdurrezzak b. Ferrac Sâidî, *Tedâhulu'l-üsûli'l-luğavîyye ve eserühü fî bina'l-mu'cem* (Suudî Arabistan: İmadetu'l-Bahsi'l-İlmî, 2002), 1/318.

³¹ Batalyevsî, *Zikru'l-fark beyne'l-ahrufi'l-hamse*, 18.

³² Batalyevsî, *Zikru'l-fark beyne'l-ahrufi'l-hamse*, 18-19.

³³ Enfâl, 8/6.

³⁴ Batalyevsî, *Zikru'l-fark beyne'l-ahrufi'l-hamse*, 275-276.

³⁵ Batalyevsî, *Zikru'l-fark beyne'l-ahrufi'l-hamse*, 17.

bâblarında kıyas unsuru nadiren yer almaktadır. Ayrıca bir kelimeye birden fazla mana verdiği halde daha sonra bu kelimeyi kıyasa dahil etmesi onu eleştirilmeye açık hale getirmektedir. Söz gelimi birinci bâbda ele aldığı “الْعُطْبُ” kelimesine “kuşun kuyruk sokumunu hareket ettirmesi” ve “kişinin bir işe sıkı sıkıya bağlanması” gibi iki ayrı mana vermiş, daha sonra ise bu kelimeyi “الطَّاءُ” harfi ile yazılan kelime ‘bir şey için çok fazla çaba sarfetmek, ona karşı sabırlı olmak ve sebat etmek’ manalarında kullanılır.” gibi bir kıyasa tâbi tutmuştur.³⁶ Bu durum, kıyası zorlama bir kıyas durumuna sokmaktadır. Zira kuyruğun hareket ettirilmesi ile bir işe karşı sabırlı olmak, sıkı sıkıya bağlanmak manaları arasında bir benzerlik bulunmamaktadır. Müellifin burada iki ayrı mana olmasına rağmen kıyasın her iki manayı da kapsadığını kastettiği varsayılırsa, böyle bir kıyas yakın manada olan veya lafızları benzer olan her kelimeyi kapsayacak özelliğe sahip olacak ve ağıyarını mani’ etmekten yoksun olacaktır.

Çoğu zaman dil ilimleri ve mantık arasında ilişki kuran ve eserlerinin çoğunda dil ile alakalı hususları izah ederken mantık ilminin yöntemlerini kullanarak mantıksal çıkarımlarda bulunan Batalyevsî'nin bu eserinde de mantıksal çıkarımlara rastlanmaktadır. Örneğin ikinci bâbda ele aldığı “الأَرْضُ” ve “الأَرْضُ” kelimelerini izah ederken bazı dil âlimlerinin “الأَرْضُ” kelimesinin özellikle hayvanın bacaklarını ifade ettiğini ve geri kalan kısımlara ise “الأَرْضُ” dendiğini iddia ettiklerini, oysa bunun yaygın olmayan bir görüş olduğunu söylemektedir. Ardından, “Yaygın olan görüş, hayvanın bacaklarının da diğer bölgeler gibi “الأَرْضُ” olarak adlandırılmasıdır. Bu adlandırma hayvanın bacaklarının gövdesine göre alçakta bulunması ve yere yakın olması sebebiyledir. Hayvanın sırt bölgesinin yüksekte olduğu için “السَّمَاءُ” olarak adlandırılması da bu görüşü dillendirmektedir.” gibi mantıkî bir çıkarımda bulunmaktadır.³⁷

Batalyevsî'nin *el-Fark beyne'l-ahrufi'l-hamse* adlı eserinde dikkat çeken bir diğer husus geniş bir şahid külliyatına sahip olmasıdır. Zira Batalyevsî diğer eserlerinde olduğu gibi bu eserinde de ele aldığı hemen her kelimeyi Kur'ân-ı Kerîm,³⁸ hadis,³⁹ klasik Arap şiiri,⁴⁰ atasözü ve darbimesellerden⁴¹ örneklerle desteklemiştir. Eserinde yer verdiği şiir örnekleri farklı edebî dönemlere yayılmış ve başta Cahiliye dönemi şairleri olmak üzere bütün tarihî dönem şairlerinden alıntı yapmıştır. Eserinde ele aldığı kelimeleri izah etmede ve âlimlerinin görüşlerini aktarmada oldukça titiz davranmış, açıkladığı kelimelere dair çeşitli görüşleri bir arada sunmaya özen göstermiştir. Örneğin “الصَّرْفُ” kelimesinin “Bir şeyi kendi istediği yön veya amacından başka bir yöne çevirmek” veya “Dirhemi başka bir para birimiyle bozdurmak veya altını gümüşle değiştirmek” manalarına geldiğini izah ettikten sonra bu kelimenin gelebileceği manalara dair “التَّوْبَةُ / tövbe, الْإِخْتِسَابُ / kazanmak, الْفَرِيضَةُ / farz, النَّافِلَةُ / nafile, الدِّيَةُ / diyet ve الْحِيلَةُ / hile” şeklinde altı farklı görüşü ve bu görüşlerin sahiplerini beraber zikretmiştir.⁴²

³⁶ Batalyevsî, *Zikru'l-fark beyne'l-ahrufi'l-hamse*, 18-19.

³⁷ Batalyevsî, *Zikru'l-fark beyne'l-ahrufi'l-hamse*, 47-48.

³⁸ Batalyevsî, *Zikru'l-fark beyne'l-ahrufi'l-hamse*, 21.

³⁹ Batalyevsî, *Zikru'l-fark beyne'l-ahrufi'l-hamse*, 24.

⁴⁰ Batalyevsî, *Zikru'l-fark beyne'l-ahrufi'l-hamse*, 20.

⁴¹ Batalyevsî, *Zikru'l-fark beyne'l-ahrufi'l-hamse*, 24.

⁴² Batalyevsî, *Zikru'l-fark beyne'l-ahrufi'l-hamse*, 221-222.

Batalyevsî bu titizliğini şâhid olarak sunduğu şiirlerde de göstermektedir. Örneğin “التَّعْطِيبُ” kelimesini açıklarken şâhid olarak getirdiği beyitte açıkladığı asıl kelime “عَطِبْتُ” kelimesi iken, o aynı beyitte yer alan “زُفْنٌ” kelimesine dair farklı rivayetleri bile aktarmıştır.⁴³

Batalyevsî her ne kadar kendisi, kendine has görüşleri olan bir nahiv âlimi olsa da eserlerinin büyük kısmında kendi görüşlerinin yanı sıra önde gelen dil âlimlerinin görüşlerini de aktarmaya özen göstermiştir. Bazen bu görüşlere hiçbir yorum yapmadan direkt aktarmıştır. Bazen ise ihtilaflı iki farklı görüşü aktarmıştır. Örneğin “الْوُضُوءُ” kelimesini açıklarken bu kelimenin telaffuz ve anlam ilişkisine dair Sa'leb, Sîbeveyhi ve Basralı dil âlimleri arasında ortaya çıkan mastar-isim ayrımı ve istisnâi vezin kullanımı hususundaki görüş ayrılığını zikretmiştir. Söz konusu meselede Sa'leb “الْوُضُوءُ” kelimesinin dammeli halinin “fiil” manasında olduğunu, “الْوُضُوءُ” şeklinde fethalı halinin ise “abdest alınan su” manasına geldiğini ifade etmektedir. Buna karşılık mastarların genel olarak “فُعُولٌ” vezninde, isimlerin ise “فُعُولٌ” vezninde gelebileceğini savunan Sîbeveyhi ve Basralı dil âlimleri, söz konusu bu mastarın yalnızca “الْوُضُوءُ” şeklinde fethalı olabileceğini savunmaktadırlar. Onlara göre mastarlar genel olarak “فُعُولٌ” vezninde gelseler de beş mastar bu kuraldan müstesnâdır ve “الْوُضُوءُ” bu müstesnâ mastarlardandır. Bu nedenle fethalı gelmelidir.⁴⁴

Bazen de ihtilaflı iki farklı görüşü aktarırken, her iki tarafın görüşlerini temellendirdiği delilleri de zikretmiştir. Örneğin “السُّجُودُ” kelimesinin izahını yaparken; dil âlimlerinin çoğunun bu konuda eğer kişi başını eğerse “أَسَجَدَ الرَّجُلُ” ifadesinin kullanıldığı, kişinin başını yere koyması halinde ise “سَجَدَ” ifadesinin kullanıldığı görüşünü savunduklarını ifade etmiştir. Bununla beraber bazı dil âlimlerinin “وَإِذْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا”⁴⁵ ayetini delil göstererek burada “سَجَدَ” fiili ile kastedilenin, kapıdan alınları yere degecek şekilde girmek değil, başlarını eğerek girmek olduğunu, dolayısıyla “سَجَدَ” fiilinin “başı eğmek” manasına da gelmesini caiz gördüklerini aktarmıştır. Bu görüşü kabul etmeyenler ise bu ayetteki “سُجَّدًا/ secde ederek” ifadesinin hâli mukadder olduğunu savunmuşlardır.⁴⁶

Batalyevsî bazen de bazı âlimlerin görüşlerini aktardıktan sonra kendi görüşlerini dile getirerek hatalı veya eksik gördüğü hususları tashih etmiştir. Söz gelimi Batalyevsî “الْحِطَاءُ” kelimesini açıklarken İbn Zeyd'in “الْحِطَاءُ” kelimesi ‘حَطَ’ kelimesinin kıyasa uymayan çoğuludur. Kıyasa uygun olan çoğulu ise ‘حَطَّاءٌ’ dur.” şeklindeki görüşünü aktarmış ve bu görüşün ona göre doğru olmadığını belirtmiştir. Zira ona göre bu kelime “نُرْمَةٌ/نُرْمَاتٌ” (çömlek/çömlekler) ve “حُفْرَةٌ/حُفَرَاتٌ” (çukur/çukurlar) örneklerinde olduğu gibi “حُطُوَةٌ/ makam-mevki” kelimesinin çoğulu da olmuş olabilir. Böylelikle kelimenin çoğulunun kıyasa uygun olacağını belirtmiştir.⁴⁷

⁴³ Batalyevsî, *Zikru 'l-fark beyne 'l-ahrufi 'l-hamse*, 19.

⁴⁴ Batalyevsî, *Zikru 'l-fark beyne 'l-ahrufi 'l-hamse*, 118.

⁴⁵ Bakara, 2/58.

⁴⁶ Batalyevsî, *Zikru 'l-fark beyne 'l-ahrufi 'l-hamse*, 319-320.

⁴⁷ Batalyevsî, *Zikru 'l-fark beyne 'l-ahrufi 'l-hamse*, 56.

İbnu's-Sîd el- Batalyevsî ve Arap Dil Bilimi Açısından Kitabu'l-Fark beyne Ahrufi'l-Hamse Adlı Eseri

Batalyevsî bazen de “الأصنع” gibi bir kelimenin farklı lehçelere dair farklı okuyuşlarını zikrettiği gibi⁴⁸ “الصين” gibi bazı ülke ve şehir⁴⁹, “مصر”⁵⁰, “الجاحظ”⁵¹ ve “عثمان بن مظعون”⁵² gibi bazı kabile ve şahıs isimlerinin anlamları ve iştikâklarını da açıklamaktadır. Örneğin “الحظ” ve “خذ” kelimelerini izah ederken “الحظ” kelimesinin aslında “الحط” kelimesinin başka bir lehçedeki kullanımı olduğunu söylemektedir. Bu lehçeye göre konuşan Araplar aynı cinsten iki harfi yan yana söylemekten hoşlanmadıkları için sakın olan ilk harfi sakın bir “ن” harfine dönüştürmektedirler. “إجاص/إنجاص” ve “أترج/أترجج” örneklerinde de olduğu gibi. Ancak kelime çoğul yapıldığında aynı cinsten iki harfin yan yana gelmemesi ve ilk harfin de harekelenmesi sebebiyle “حوظ” şeklinde değil “حظوظ” şeklinde gelmektedir.⁵³ Yine “الصائد” ile yazılan ve benzeri olmayan kelimeler” başlığı altında “قَلْبُ أَصْمَعَ” ifadesini “Zeki, keskin anlayışlı kalp-mizağ” şeklinde izah ettikten sonra bazı kimselerin Asmaî'nin (الأصمعي) adının bu ifadedden türediğini iddia ettiklerini, ancak durumun böyle olmadığını, Asmaî'ye dedesi Asma'a (الأصمع) nisbetle Asmaî (الأصمعي) dendiğini ifade etmiştir.⁵⁴

Arap dili âlimlerinin önde gelenlerinin görüşleri Batalyevsî'nin sıkça şâhid olarak başvurduğu bir kaynak olması hasebiyle eseri önemli kılan bir başka noktadır. Batalyevsî eserinde Halil bin Ahmed, Müberred, Asmaî, İbn Düreyd, Ebû Alî el-Kâlî gibi Arap dili âlimlerinin önde gelenlerinden birçok alıntı yapmıştır.⁵⁵ Bu âlimlerden bazılarının eserleri günümüze tam olarak ulaşmamış olup *Zikrû'l-fark beyne'l-ahrufi'l-hamse* gibi kaynaklar bu kayıp eserlerden önemli alıntılar içermesi bakımından ayrı bir kıymet taşımaktadır. Örneğin, Ebû Alî el-Kâlî'nin *el-Bâri'* adlı eserine ait bazı alıntılar, ez-Zübeydî'nin *Muhtasaru'l-'Ayn* adlı eserinin Karaviyyîn nüshasının kenarına kaydedilmiştir. Bunların, İbnu's-Sîd el- Batalyevsî'nin çalışmaları olduğu düşünülmektedir.⁵⁶

İzah ettiği kelimeleri ve görüşlerini desteklemek için şâhid ve örneklere bu derece önem veren Batalyevsî'nin şiirlere nazaran ayetlerden daha az örnekler getirmesi ise dikkat çekicidir. Örneğin kendisi beşinci bâbda “العصعص” ve “العسّس”⁵⁷ kelimelerini açıkladıktan sonra İmru'ul-Kays'ın şiirinden şâhid getirmiş, ancak “وَاللَّيْلِ إِذَا عَسْعَسَ”/ Kararmaya başlayan geceye and olsun”⁵⁸ ayetini zikretmemiştir. Aynı şekilde “الْوَصَوَاصُ” ve “الْوَسَوَاسُ”⁵⁹ kelimelerini açıkladıktan sonra konuya çok güzel örneklik teşkil edecek “مِنْ شَرِّ الْوَسْوَاسِ الْخَنَّاسِ”/ O sinsi vesvesecinin şerrinden”⁶⁰ ayetini şâhid olarak getirmemiştir.

⁴⁸ Batalyevsî, *Zikrû'l-fark beyne'l-ahrufi'l-hamse*, 278.

⁴⁹ Batalyevsî, *Zikrû'l-fark beyne'l-ahrufi'l-hamse*, 256.

⁵⁰ Batalyevsî, *Zikrû'l-fark beyne'l-ahrufi'l-hamse*, 115.

⁵¹ Batalyevsî, *Zikrû'l-fark beyne'l-ahrufi'l-hamse*, 94.

⁵² Batalyevsî, *Zikrû'l-fark beyne'l-ahrufi'l-hamse*, 94.

⁵³ Batalyevsî, *Zikrû'l-fark beyne'l-ahrufi'l-hamse*, 57.

⁵⁴ Batalyevsî, *Zikrû'l-fark beyne'l-ahrufi'l-hamse*, 23.

⁵⁵ Batalyevsî, *Zikrû'l-fark beyne'l-ahrufi'l-hamse*, 23.

⁵⁶ el-Mi'yâr el-İdrisî, “Kitâbu'l-fark beyne'l-hurûfi'l-muşkile li-İbnu's-Sîd el-Batalyevsî”, 35/353-365.

⁵⁷ Batalyevsî, *Zikrû'l-fark beyne'l-ahrufi'l-hamse*, 129.

⁵⁸ Tekvîr, 81/17.

⁵⁹ Batalyevsî, *Zikrû'l-fark beyne'l-ahrufi'l-hamse*, 248-249.

⁶⁰ Nâs, 114/4.

Sonuç

Lugâtu'd-dâd olarak bilinen Arapça, her ne kadar fasih Araplar tarafından doğru kullanılsa da fetihlerle beraber İslamiyet'in yayılışı, Arap olmayanların İslamiyet'i kabul etmeleri ve Kur'ân dili Arapçayı öğrenmeye çalışmaları neticesinde Arap dilinde lahn yaygınlaşmaya başlamıştır. Arap olmayan Müslümanların sayısının artmasıyla beraber dil âlimleri Kur'ân dilini bozulmaya karşı koruma arzusu ile çalışmalar yapıp dilin kural ve kaidelerinin derlemeye ve kurallarına koymaya çalışmışlardır. Bu çalışmalardan biri de telaffuzu zor olan ve halk tarafından yanlış telaffuz edilen bazı harflerin doğru telaffuz ve ifadesine dair yapılan çalışmalardır. Bu bağlamda özellikle telaffuzu zor olan ve diğer dillerde pek karşılığı olmayan “dâd” ve “zâ”, “sâd” ve “sîn” harflerinin telaffuzuna dair pek çok çalışma yapılmıştır. Multidisipliner çalışmalarıyla bilinen Endülüslü filozof ve dil alimi İbnu's-Sîd el-Batalyevsî de bu alanda çaba sarfetmiş âlimlerden biridir. Bu sahada kaleme aldığı Zikru'l-Fark beyne'l-ahrufi'l-hamse adlı eseri ile geçmişten günümüze kadar gerek halk tarafından gerekse toplumun bazı önde gelenleri tarafından dahi karıştırılan dâd, zâ, zel, sâd ve sîn harflerinin ortak özellikleri ile beraber bu harfleri birbirinden ayıran farkları ele almayı hedefleyen bir çalışma ortaya koymuştur. Çalışmasında bu harfleri telaffuz ve vezin açısından değerlendirmiş, telaffuzu birbirine yakın kelimelerin manaları ile beraber bu harflerin kelimeye kazandırdığı semantik değeri ve arasındaki farkları açıklamıştır. Beş harfli çalışmayı tek bir eserde toplayan ilk müellif olmasının yanı sıra, diğer eserlerine nazaran daha kapsamlı ve detaylı bir eser ortaya koyan Batalyevsî, bu alanda da bir farkındalık oluşturarak kendisinden sonraki çalışmalara kapı aralamıştır.

Batalyevsî'nin bu eseri, salt sözlük niteliğinde değildir. Zira o, diğer eserlerinde olduğu gibi bu eserinde de kelime ve kavramları sadece sözlük anlamlarıyla değil, ele aldığı kelimelerin sesbilimsel ve dilbilimsel izahlarının yanı sıra belagat, tefsir, kelâm ve tasavvuf gibi diğer bazı disiplinlerde kullanımlarını, dil felsefesi açısından izah etmektedir. Ele aldığı hemen hemen her kelimenin sarfi çözümlemelerini; kök yapılarını, vezinlerini, mastar türlerini ve bunlarda meydana gelen ibdâl, takdîm-te'hîr, hazf, illet vb. ses değişimlerini titizlikle incelemiştir. Batalyevsî'nin Arap dilbilimine ve özellikle mastar yapılarına dair düşüncelerini bu eserinde net bir şekilde ortaya koymuştur.

Eserde dikkati çeken bir diğer husus, harfler arasındaki ayrımı kolaylaştırmak için belirli bir yöntemi sistemleştirme adına geliştirdiği kıyas yöntemidir. Harfler arasındaki farkı ayırt edebilmeyi kolaylaştırmak adına belli bir kıyas yöntemi geliştiren Batalyevsî, benimsediği bu yöntemi diğer eserlerinde uygulamamıştır. Mezkûr eseri bu yönüyle diğerlerinden ayrılmaktadır.

Ayrıcadil ilimleri ve mantık arasında ilişki kuran ve eserlerinin çoğunda dil ile alakalı hususları izah ederken mantık ilminin yöntemlerini kullanarak mantıksal çıkarımlarda bulunan Batalyevsî'nin bu eserinde de mantıksal çıkarımlara rastlanmaktadır.

Batalyevsî'nin el-Fark beyne'l-ahrufi'l-hamse adlı eserinde dikkat çeken bir diğer husus geniş bir şâhid külliyyatına sahip olmasıdır. Zira Batalyevsî diğer eserlerinde olduğu gibi bu eserinde de ele aldığı hemen her kelimeyi Kur'ân-ı Kerîm, hadis, klasik Arap şiiri, atasözü ve darbimesellerden örneklerle desteklemiştir. Eserinde yer verdiği şiir örnekleri farklı edebî dönemlere yayılmıştır. Başta Câhilîye dönemi şairleri olmak üzere Arap edebiyatının her döneminin şairlerinden alıntı yapmaya çalışmıştır. Eserinde ele aldığı kelimeleri anlamlandırmada ve dil âlimlerinin görüşlerini aktarmada da oldukça titiz davranmıştır.

Kaynakça/Bibliography

- Batalyevsî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Sîd. *el-İktidâb fî şerhi Edebi'l-küttâb*. thk. Mustafa es-Sekkâ - Hâmid Abdülmecîd. Kâhire: Daru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1996.
- Batalyevsî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Sîd. *el-Müselles*. thk. Salâh Mehdî el-Fertûsî. Bağdât: Daru'r-Reşid li'n-Neşr, 1981.
- Batalyevsî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Sîd. *Zikru'l-fark beyne'l-ahrufi'l-hamse*. thk. Hamza Abdullah en-Neşirtî. Lübnân: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.
- Corbin, Henry. *Tarihu'l-Felsefeti'l-İslâmiyye*. çev. Nesîr Merve - Hasan Kubeysî. Lübnân: Uveydât li'n-Neşr ve't-Taba'a, 1998.
- Çadır, Asiye. *Muhammed İbnu's-Sîd el-Batalyevsî Eserleri ve Arap Edebiyatındaki Yeri*. Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2025.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbu'l-luga*. thk. Muhammed 'Ivad Murîb. Beyrût: Dâru ihyâi't-Turasi'l-Arabî, 2001.
- Hamevî, Yâkût b. Abdillâh. *Mu'cemu'l-buldân*. Beyrût: Dar-u Sâdır, 1995.
- Himyerî, Muhammed b. Abdillâh b. Abdilmün'im. *Ravzü'l-mi'târ*. Lübnân: Muesseseti Nâsir es-Sekâfe, 1980.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osmân. *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen. *el-Cemhere fî'l-luga*. Lübnân: Daru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.
- İbn Hallikân, Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *Vefeyâtü'l-a'yân*. Lübnân: Dar-u Sâdır, 1900.
- İbn Saîd El-Mağribî, Mûsâ b. Muhammed b. Abdilmelik. *el-Muğrib fî hule'l-Mağrib*. Kâhire: Daru'l-Meârif, 1955.
- İbnü'l-Cezerî, Şemsüddin Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *en-Neşr fî'l-kirâ'âti'l-aşr*. thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ'. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1940.
- İdrisî, Muhammed İzzeddîn el-Mi'yâr. "Kitâbu'l-fark beyne'l-hurûfi'l-muşkile li-İbnu's-Sîd el-Batalyevsî". *el-Menâhil* 35 (1986).
- Özbalıkçı, Mehmet Reşit. "Batalyevsî". *DİA*. İstanbul: TDV, 1992.
- Sâidî, Abdurrezzak b. Ferrac. *Tedâhulu'l-üsûli'l-luğavîyye ve eserühü fî bina'l-mu'cem*. Suudî Arabistan: İmadetu'l-Bahsi'l-İlmî, 2002.
- Sıkillî, Ömer b. Halef b. Mekkî. *Teskîfu'l-lisân ve telkîhu'l-cenân*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-Müzhir*. Lübnân: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Buğyetu'l-Vuât*. Lübnân: el-Mektebetu'l-Asriyye, 1964.
- Tilimsânî, Ahmed b. Muhammed Makkarî. *Nefhu't-tîb*. Lübnân: Dar-u Sâdır, 1968.
- Tural, Hüseyin. *İbnu's-Sîd al-Batalyavsî ve Kitâb'ul-Hulal fî şarh abyati'l Cumal*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 1978.